

Томіленко Андрій Григорович (1969 р.н), кандидат історичних наук. Закінчив історичний факультет Прикарпатського університету у 1993 р. Начальник кафедри гуманітарних та соціально-економічних дисциплін Черкаського інституту пожежної безпеки ім. Героїв Чорнобиля МНС України. Тема наукових досліджень: *“Пожезна справа в Україні у другій половині XIX – початку XX ст.”*.

Кримінальне законодавство в галузі пожежної безпеки та його застосування в Україні в XIX – на початку XX ст.

У статті розглядаються питання застосування кримінального законодавства в боротьбі з підпалами в Україні. Автор аналізує прорахунки протипожежного законодавства Російської імперії в другій половині XIX – на початку XX ст.

In the article questions of application of the criminal legislation in the struggle against arsons in Ukraine are considered. The author analyzes miscalculations of the fire-prevention legislation of Russian empire in the second half of the XIX – the beginning of the XX century.

У наш час, на порозі реформування законодавчої бази України, яке викликане необхідністю приведення законодавства держави у відповідність до загальноєвропейських стандартів, накопичення досвіду застосування нового Кримінального кодексу України, нагальними є питання дослідження практики кримінального законодавства в галузі пожежної безпеки впродовж історичного розвитку.

Серед особливо небезпечних засобів знищення чи пошкодження майна, які загрожують життю людини, спеціалісти виділяють підпали, зокрема з метою одержання страхових виплат. Слід відзначити, що історичний аспект вищевказаної теми ще не знайшов достатнього висвітлення в українській історіографії. Серед останніх досліджень, які деякою мірою окреслюють проблема-

тику статті, варто виділити дисертаційні роботи С.Г.Аксьонова та І.Є.Романова [1]. Хоча зазначені дослідження ґрунтуються на матеріалах російських губерній, однак розкривають загальні аспекти правової діяльності російського уряду в пореформений період у галузі пожежної безпеки. Досить цікавий та цінний для дослідника матеріал з аналізу сучасної ситуації з підпалами в Росії та перспектив подолання негативної ситуації щодо їх зростання містять статті О.Трофімова та М.Максимова [2].

Серед недостатньо досліджених питань слід відмітити проблему історичного взаємозв'язку кримінального законодавства в галузі пожежної безпеки впродовж усього розвитку українського суспільства, практики його застосування, прорахунки протипожежного законодавства Російсь-

кої імперії в другій половині XIX – на початку XX ст. тощо. Виходячи з актуальності теми, спираючись на досягнення попередніх дослідників, а також враховуючи недостатній ступінь розробки проблеми у вітчизняній та зарубіжній історіографії, автор на основі вивчення значної кількості першоджерел, документальних відомостей ставить перед собою мету всебічно дослідити функціонування і застосування кримінального законодавства в боротьбі з підпалами в Україні.

Уперше на законодавчому рівні проблема підпалів відображена в Україні в період середньовіччя. Литовський статут 1588 р. більш м'яко ставився до лісових пожеж, аніж до пожеж у поселеннях. Так, до тих, хто через необережність підпалив ліс або гаї, Статут не застосовує ніяких санкцій [3]. У разі ж навмисного їх підпалу обвинувачений мав сплатити всі нанесені ним збитки. Винні у спаленні млинів або інших підприємств повинні були сплатити штраф, а також відшкодувати завдані збитки чи відбудувати знищене підприємство. Найбільш суворо Статут карав підпаловачів у населених пунктах. Якщо злочинець був пійманий на місці злочину або його вина була доведена свідками, він був приречений на смерть [4]. Жорстокість покарання за навмисний підпал пояснюється не лише суворими реаліями тогочасного життя, а й тими обставинами, що підпал у дерев'яно-солом'яних поселеннях України та Великого князівства Литовського означав у більшості випадків повне їх знищення та приречення населення на злидні, а інколи і до втрати життя.

В Українській козацькій державі проблема підпалів також була досить гострою. Їх кількість збільшувалася під час боротьби за гетьманську булаву за часів Руїни та в період військових кампаній. Показовим у цьому плані є розгляд Генеральним судом справи про підпал млина та господарських споруд мешканця Воронежа Івана Холодовича жителями села Погребки Матвієм Матвійовичем, Терентієм Мазименком та Денисом Охонченком, яка розглядалася 21 травня 1712 р. У своїй скарзі до суду Холодович доводив, що під час вторгнення шведського війська в Україну його млин було спалено обвинуваченими, і на підтвердження своєї скарги вказував свідків. Для проведення слідства на місце злочину був направлений новгородський сотник Данило Кутневський. Слідство довело справедливості обвинувачення. На підставі розділу 10 артикулу 7 Литовського статуту Генеральний

військовий суд ухвалив відшкодувати потерпілому всі завдані збитки [5].

З приєднанням до Росії Правобережжя України на всій її території поступово поширюється російське законодавство. У першій половині XIX століття губернські правління стали вести статистичний облік пожеж із зазначенням причин їх виникнення. За період із 1870 по 1909 рр. в українських губерніях, які входили до складу Росії, сталося в середньому 65120 підпалів, що становило 13,7% від загальної кількості пожеж [6]. Кількість підпалів особливо збільшувалася в період економічних криз та революційних вибухів. Коли у зв'язку зі світовою економічною кризою початку XX ст. на заводах та фабриках зросла кількість самопідпалів, серед причин цього явища слідчі органи виділили "утруднення в торгово-промисловій діяльності та неможливість своєчасно внести платежі" [7].

Якщо з 1895 по 1904 рр. кількість підпалів в українських губерніях становила близько 12%, то за період з 1905 по 1909 рр. їх кількість зросла до 17% [8]. До того ж негативні у протипожежному відношенні наслідки революції 1905-1907 рр. більше відбилися на повітах, де і так пожежі складали 9/10 від загальної кількості. Якщо в містах пожежі внаслідок підпалів за цей період зросли менш ніж на 1%, то в повітах – майже на 5%.

Причини близько 40% пожеж залишалися невідомими, оскільки поліцейське дізнання було побудоване так, що ті, хто його провадив, були більше зацікавлені відпискою, ніж дійсним розслідуванням. Як приклад можна навести пожежу внаслідок підпалу в містечку Тетіїві Київської губернії, що сталася в ніч на 27 жовтня 1803 р. З відношення київського генерал-губернатора до міністра внутрішніх справ В.П.Кочубея відомо, що "...при гасінні солом'яного даху, що зайнявся на єврейському будинку, знайдений підкладений у ту стріху загорнений у дрантя запалений трут... і ледь тільки той дах устигли загасити, як у той же час... зайнявся інший будинок і з ним разом згоріло ще 23 обивательських садиби. Проте винні не знайдені..." [9].

З 1827 р. в Росії почало розвиватися протипожежне страхування, яке позитивно вплинуло на стан пожежної справи в Україні. Проте воно мало й негативний бік, який виражався в "самопідпалах" із метою отримання страхової винагороди за завищеним добровільним страхуванням. Прикладом може служити звіт однієї зі

страхових компаній міста Катеринослава місцевому губернаторові за 1892 р. У ньому, зокрема, зазначалося, що “окремі господарі за домовленістю з брандмейстерами заздалегідь готують пожежі, щоб отримати страхову премію” [10].

Статистичні дані огляду про пожежі в Катеринославській губернії за 1885-1904 роки характеризують загальну ситуацію з підпалами в регіоні (див. таблицю) [11].

Ситуація з підпалами в Катеринославській губернії за 1885-1904 рр.

Роки	Кількість пожеж	Кількість підпалів	Відсоток підпалів до загальної кількості пожеж
1885	790	136	17,2
1890	739	161	21,8
1895	899	132	14,7
1904	2157	418	19,4

Якщо врахувати, що в середньому 51,6% пожеж сталися з невідомих причин, то цифра підпалів значно збільшиться. У 1909 р. в Полтавській губернії було зареєстровано 643 підпали. Знищення вогнем майна, застрахованого за обов'язковим страхуванням, складало 33%, а за добровільним – 67%. У наступні чотири роки спостерігалось збільшення кількості підпалів. Якщо за обов'язковим страхуванням серед загальної кількості пожеж кількість підпалів складала в 1909 р. 6,1%, то на 1912 р. зросла до 16%, водночас за добровільним страхуванням за цей же період підпали збільшилися із 8,2% до 29,1% [12].

Іноді підпалам сприяли й самі страхові товариства, які конкурували між собою. У журналі “Пожарное дело” за 1912 р. відмічалось: “З Києва повідомляють, що в сусідній з містом Микільській Слобідці останнім часом уночі траплялися пожежі, що розоряли жителів... 19 листопада під час спроби підпалити великий будинок було захоплено трьох семирічних хлопчиків. Діти заявили, що робити підпали їх навчила одна людина, яка виявилася агентом страхового товариства. Підпалювалися виключно незастраховані будинки” [13].

У результаті цієї складної ситуації з'явилися навіть виступи проти самої ідеї страхування від вогню. Зокрема, голова пожежної комісії М.В.Жданов, виступаючи в Державній думі, заявляв: “Я думаю, що тепер... настав час взятися нам за порятунок Росії від цього жадливого бідування і від тих злочинців, що породжують безконтрольні дії акціонерних страхових компаній” [14]. Цікаво, як тільки в місцях, де особливо були поширені самопідпали, страхові товариства проводили переоцінювання майна і знижува-

ли страхову винагороду вдвічі або втричі, то ситуація змінювалася, “горіти” ставало не вигідно і хвиля самопідпалів стихала.

Проблема підпалів була настільки серйозною, що час від часу піднімалося питання про збільшення покарання. Згідно зі ст. 140 “Статуту про покарання, що накладаються мировими судьями”, за усну погрозу зробити підпал, зроблену без злочинної мети, винуватці підпадали під арешт до одного місяця або штраф у 100 карбованців [15].

Закон проводив різку межу між підпалами жилого будинку та нежилого приміщення. У першому випадку обвинувачений за статтею 1606 “Уложення про покарання кримінальні й виправні” відбував покарання у вигляді каторжних робіт від 8 до 10 років, а в другому, згідно зі статтею 1609, – підлягав заслання до Сибіру на поселення [16].

У статті 1610 йшлося про намір зробити підпал. Разом із тим вона була суперечливою. Пункт перший статті зазначав: “Коли пожежа, вчинена внаслідок підпалу, хоча вже і почалася, але ліквідована на самому початку стараннями самого підпалювача, який розкається в тому, або покликаними ним на допомогу людьми, то винний піддається тільки ув'язненню до 8 місяців” [17]. Цей випадок не можна назвати наміром, оскільки пожежа розпочалася і намір перейшов у виконання, хоча тяжких наслідків не було.

Пункт другий цієї статті містив таке: “Коли ж пожежа, вчинена внаслідок підпалу, ліквідована при самому початку, але не за звісткою, даною самим підпалювачем, і не покликаними ним на допомогу людьми, то він, хоча б потім і не перешкоджав гасінню пожежі, підлягає покаран-

ню на заслання до Сибіру" [18]. Це покарання накладалося не за який-небудь моральний вчинок, а лише за те, що тяжких наслідків за обставинами, незалежними від злочинця, не було.

Третій пункт узагалі суперечив другому пункту статті: "Нарешті, коли, вчинивши підпал або поклавши остаточно підготовлені вже для того матеріали або інші предмети, винний сховався або залишався на місці, нічим не довів каяття у своєму злочині, то, хоча б пожежа і була при самому початку ліквідована або навіть попереджена зусиллями інших чи якими-небудь випадковими обставинами, підпалювач піддається покаранню, яке визначене 1606–1609 статтями, як за здійснений підпал" [19]. І в другому, і у третьому випадках пожежа була припинена без участі з боку обвинуваченого; і там, і тут він не виказує каяття. Його душевний стан виражається в другому пункті тим, що він стоїть і не заважає гасінню пожежі, хоча й не бере участі в цьому, а в третьому – або переходується, або залишається на місці та не проявляє каяття. Між тим, другим пунктом закон передбачав для злочинця відправлення на поселення до Сибіру, а третім – каторжні роботи до 20 років за підпал жилого будинку та без строку – за підпал рудника в особливо небезпечних випадках.

Суттєвим пробілом російського законодавства було й те, що з 10 статей, які карали за підпал, лише одна – 1612 – згадувала про страхування й підпал із корисною метою. І це за тих обставин, що $\frac{1}{4}$ частина від загальної кількості підпалів мала в основі саме цей мотив [20]. Окрім покарання за підпал, статтею 1195 передбачалося суворе покарання за ошук страхового товариства [21]. Винні, окрім утрати права на пожежну винагороду за спалене майно, піддавалися конфіскації майна та висилці на поселення. Але у статті були відсутні вказівки на те, які саме дії повинні бути підведені під поняття обману. У спробі ошукати страхове товариство міг бути винним і страховий агент. Наприклад, злочинні угоди між агентом і страхувальником, які не були рідкістю в дореволюційній Україні, взагалі не враховувалися законодавством.

На думку сучасників, суттєвим недоліком законодавства у проблемі підпалів було те, що закон не брав до уваги дійсних наслідків скоєного злочину [22]. При відсутності тяжких наслідків, крім збитків у застрахованому майні самого підпалювача, покарання каторжними роботами здавалося їм надмірно суворим. Цим, зокрема,

пояснювалася велика кількість виправдувальних вироків. Так, відсоток виправдувальних вироків за підпалами у 1872 р. склав 43,6%, у 1882 р. – 50,3%, 1883 – 52,7%, 1884 – 46,1%, 1885 – 56,6%. У тому числі за підпали жилих приміщень: у 1883 р. – 39,7%, 1884 – 43,7%, 1885 – 52,3%, а за підпали власного майна відповідно – 72%, 75,7% та 70,1% [23].

На необхідність реформувати законодавчу базу вказували ще на першому пожежному з'їзді у 1892 р. [24]. Пропонувалося за "страхові підпали", якщо пожежа не призводила до загибелі людей та великих збитків, пом'якшити міру покарання, "тоді винні не користувалися б такою поблажливостю присяжних засідателів". Згідно зі "Зведенням статистичних відомостей у кримінальних справах" за 1872 р. в Україні кількість відкритих справ щодо підпалів складала 3173, а кількість осуджених за підпал – 31, або 1,7% [25]. На 100 справ, які порушували проти підпалювачів, припинялися 95 і лише 5 доходили до суду. Зі 100 притягнутих до суду за звинуваченням у підпалі засуджували лише 40, а 60 поверталися у свої поселення. У багатьох випадках населення, знаючи невидимих підпалювачів і, боячись помсти, не виказували їх слідству. Злочинці, між тим, цю психологію добре враховували, і кількість підпалів щороку зростала.

Водночас діячі пожежної справи вказували на необхідність змінити покарання за необережне поводження з вогнем. Стаття 12 "Статуту про покарання, що накладаються мировими судьями" за це порушення встановлювала штраф від 1 до 50 руб. Оскільки у ті часи досить проблематичним було відрізнити випадки підпалів від необережності, то злочинці нерідко цим користувалися [26]. За неналежне зберігання та використання легкозаймистих речовин, згідно зі статтею 90, накладався штраф у розмірі до 25 руб. [27]. За порушення правил обережності при поводженні з вогнем поза житловими приміщеннями штрафні санкції не перевищували 10 руб. Якщо ж пожежа, що виникла від необережного поводження, приносила значні збитки, штраф збільшувався до 100 руб. або замінювався арештом до 1 місяця.

Ці статті давали широкий простір для прикриття підпалів із метою отримання страхової винагороди. Так, один із дослідників цієї проблеми на початку XX ст. зазначав, що "внаслідок прогалин законодавства гасові лампи одержали особливу схильність до падіння й ви-

буху в аптеках і магазинах, а копилці хліба та сіна, молотильні сараї, млини від необережного розкладеного вогню, і все це, звичайно, відбувається особливо часто в маєтках, добре застрахованих, і дуже рідко там, де господар не заручився страховим полісом” [28].

Ситуація з підпалами стала предметом обговорення на з’їзді губернських комітетів у справах земського господарства у 1904 р. На ньому, зокрема, зазначалося, що навмисні підпали здебільшого виникають із помсти та заради отримання страхової винагороди. Щоб зменшити їх, потрібно було поліпшити слідчу частину, а також правильно оцінювати майно, яке страхувалося. На думку представників від українських земських комітетів, за невідомими причинами пожеж криються у більшості випадків саме підпали, оскільки слідство проводиться погано та й спеціалістів у цій справі фактично не існує. Загадковими виявлялися багато фактів: під час пожеж господарів досить часто не було вдома, починалися пожежі, як правило, вночі, бували випадки, що страхові агенти “задалегідь чують,

що такий-то погорить, і віщування збувалися” [29].

Отже, аналіз законодавчої бази та практики боротьби з підпалами в Україні підводить до висновку, що на початку ХХ ст. розслідування справ про підпали мало цілий ряд суттєвих недоліків. Слідчі справи щодо цих злочинів, у зв’язку із труднощами в доведенні, у більшості випадків припинялися за недостатністю доказів. Велика кількість виправдувальних вердиктів стала наслідком недосконалої законів та їх надмірної суворості. Незадовільне проведення оцінки майна при прийомі на страхування, некваліфікованість страхових агентів, які проводили аналіз збитків після пожежі, відсутність контролю за діяльністю приватних страхових компаній суттєво впливали на зростання кількості “самопідпалів”. Цьому ж сприяла і відсутність у чинному законодавстві детальних визначень поняття “спекулятивні підпали”. Поблажливе ставлення закону до необережного поводження з вогнем також давало широкий простір для прикриття подібних злочинів.

Література

1. Аксенов С.Г. Становление и развитие государственной противопожарной службы в России XV – XIX веках (Историко-правовые аспекты): Автореф. дис. ... учен. степ. к.ю.н.: 12.00.01 / Акад. МВД Рос. Федерации. – М., 1996. – 20 с.; Романов И.Е. Государственно-правовая деятельность по обеспечению пожарной безопасности в Российской империи в пореформенный период. (Истор.-прав. аспект): Автореф. дис. ... учен. степ. к.ю.н.: 12.00.01 / С.-Петербург. юрид. ин-т. – СПб., 1996. – 18 с.
2. Трофимов А. Эпоха большого поджога // Пожарное дело. – 1996. – №1. – С. 5-11; Максимов Н. Бережное лучше воровенья // Пожарное дело. – 1996. – №5. – С. 56-57.
3. Статут Вяликага княства Літоўскага 1588: Тэксты. Даведнік. Каментар. – Мн.: БСЭ, 1989. – С. 277.
4. Там само. – С. 286.
5. Центральна наукова бібліотека ім. Вернадського. Інститут рукопису, ф. 8, спр. 2106, арк. 5.
6. Статистика пожаров в Российской империи за 1895-1910 годы и общие данные за 50 лет – с 1860 по 1910 годы. – СПб., 1912. – С. 47.
7. Максимов Н. Вказ. праця. – С. 57.
8. Статистика пожаров в Российской империи за 1895-1910 годы. – С. 48.
9. Центральний державний історичний архів України (м. Київ), ф. 533, оп. 1, спр. 782, арк. 72.
10. Обзор Екатеринославской губернии за 1892 год. – Екатеринослав, 1893. – С. 31.
11. Статистика пожаров в Российской империи за 1895-1910 годы. – С. 78.
12. Бородин Д.Н. Поджог как одна из причин пожарных бедствий и борьба с этим преступлением. – СПб., 1912. – С. 24.
13. Пожарное дело. – 1912. – №23. – С. 54.
14. Бородин Д.Н. Вказ. праця. – С. 45.
15. Устав о наказаниях, налагаемых мировыми судьями. – СПб.: Государственная типография, 1885. – С. 26.
16. Уложение о наказаниях уголовных и исправительных. – М.: Тип. А.И.Мамонтова, 1868. – С. 405.
17. Там само. – С. 407.
18. Там само.
19. Там само.
20. Лохвицкий А. Курс русского уголовного права. – СПб., 1871. – С. 627.
21. Уложение о наказаниях уголовных и исправительных. – С. 309.
22. Бородин Д.Н. Вказ. праця. – С. 23.
23. Свод статистических сведений по делам уголовным, возникшим в 1872 году. – СПб.: Тип. Правительствующего сената, 1873. – С. 22; Бородин Д.Н. Вказ. праця. – С. 34.
24. Журнал III Отдела Императорского русского технического общества за 1892 год // Записки ИРТО. – СПб., 1894. – Вып. 1. – С. 20.
25. Свод статистических сведений по делам уголовным, возникшим в 1872 году. – С. 22-23.
26. Державний архів Вінницької області, ф. 470, оп. 3, спр. 231, арк. 2-16.
27. Устав о наказаниях, налагаемых мировыми судьями. – С. 17.
28. Бородин Д.Н. Вказ. праця. – С. 67.
29. Скрипичин В. А. Пожары. – СПб., 1904. – С. 11.

Надійшла до редколегії 14.03.2003 р.